

муністичний антифашизм, зазначає далі автор, мав два напрями: з одного боку, згуртування антифашистських сил від лівих до правих, з другого, передача керівництва цим «табором» до рук робітничого класу — Комінтерну — Сталіна. Третій період — від 1939 до 1941 року — дружба СРСР та Німеччини.

Цікаво, що у книзі інколи помітні мотиви, подібні до концепції Віктора Суворова: мудрий Сталін хотів руками Гітлера послабити західні країни, а потім напасти на нього і завоювати всю Європу. Більше того, про книгу Суворова «Криголам» Фюре пише так: «Не можна вважати цілком абсурдною таку концепцію автора книги» (с. 374), бо сподівання комуністів, що фашизм як вища стадія капіталізму може стати зброєю проти нього — Криголамом революції — здаються цілком реальними. Але в той самий час Фюре ніби стримує себе: ну не міг Сталін бути таким мудрим...

Велику увагу Франсуа Фюре приділяє промові М.С.Хрущова на XX з'їзді КПРС, вважаючи її переломним моментом в історії комуністичної ілюзії. Адже перед тим за кордоном Радянський Союз на чолі зі Сталіним сприймали як цілісне явище, втілення комуністичної ідеї. Цьому сприяв імідж борця проти фашизму, набутий під час другої світової війни. Після виступу Хрущова стало зрозумілим те, що у радянському суспільстві прекрасно діють такі самі закони виживання, що й в усьому світі, навіть жорсткіші. Як втілення правди бачили вже не офіційні заяви уряду, а «Архипелаг ГУЛАГ» Солженіцина та інші твори дисидентів. Цікаво, що главу, присвячену викриттю культу особи та процесам десталінізації, названо «Початок кінця».

Автор також розглядає «правління» останніх лідерів Союзу: Брежнєва, Андропова, Черненко та Горбачова — невідворотне наближення до того самого кінця. У політиці Горбачова, на думку Ф. Фюре, багатьох людей на Заході привабило введення у життя країни, яка відмежувалась від капіталізму, другого компонента для того, щоб зробити життя у ній справді щасливим — дотримання прав людини. Але саме в цьому він і зазнав поразки, тому що «більшовизм сумісний з націоналізмом, як це демонстрував Сталін протягом свого правління, і навіть з обмеженим існуванням ринку, як це показав Ленін, який придумав неп, — щоправда, як тимчасовий захід. Але більшовизм зовсім не має гнучкості в ідеологічній і політичній сфері; він може утримувати владу лише за допомогою брехні та страху» (с. 556).

Книга складається з авторської передмови, дванадцяти глав та епілогу, її доповнено необхідними поясненнями, зробленими самим Ф. Фюре. Вона вирізняється прекрасним перекладом, якісним оформленням видання.

Д. Горчаков

П. Вайль, А. Генис. 60-е. Мир советского человека. — М.: «Новое литературное обозрение», 1998. — 368 с.

Шістдесяті — попри всі відомі стадіони поезії — зовсім не поетичні роки. Здалеку з усіх боків, здалеку події в нашій країні одним висловом зма-

лював у своєму щоденнику П.Клодель (1 березня 1954 року: «Регіт мольєрівської служниці розтопив усю цю Росію, закуту в кригу неволі» (Journ. II, 861). І незрозуміло, чому наші автори не починають свою епоху з середини 50-х.

Може, це надало б ускладненості до пласкої, немовби плакатна графіка, картини 60-х? Повернення з таборів, зустріч без пояснень двох Росій: тієї, яка саджала, і тієї, яка сиділа, за висловом Ахматової; «Доктор Живаго», здійснена ним хвиля післявоєнного християнського відродження, про яку за галасливішими та масовішими наверненнями 70-80-х забули? На тлі таких подій кукурудзяна та космічна кампанії, й культ Дядька Хема виглядають дивним непорозумінням не тільки з майбутнього, але й з їхнього найближчого минулого. Чи шістдесяті не знали й не пам'ятали п'ятдесятих? — так само, як роки перебудови не знали всіх здобутків неофіційної культури 70-х-80-х? Та сам факт цього непам'ятства треба відзначити.

Я не історик, і мої враження про 60-ті роки складені лише за безпосереднім досвідом. І цей досвід каже мені, що позарадянського у 60-ті роки було більше, ніж пізніше. Що територія «спаленої землі» (а це, здається мені, і є головна характеристика «нової радянської людини»: він не знає не тільки, що добре і що погано («А нам не казали!»), але й що можливо, а що ні: припустимо, чи росте кукурудза за Північним колом, чи можна побачити Господа Саваофа з ракети) неухильно збільшувалась з кожним десятиліттям режиму.

Отже, ось деякі зони позарадянського або позарежимного, того, про що не дізнаєшся з тодішньої преси, що промовчало або замовчувалось.

По-перше, були живі люди, що встигли подорослішати до революції, наші дідусі та бабусі, і ми мали змогу спостерігати інший антропологічний тип. Хто хотів, міг упевнитися в їхній разючій відмінності від «нас». Частково його змалював А. Бітов у «Пушкінському домі». Серед цих відмінностей мене понад усе вражало їхнє спілкування з собою, знання себе. Подумки та дієво вони зверталися до чогось внутрішнього, чого люди, виховані по-радянському, не робили. Серед цих «колишніх» були люди різних верств населення. Враховуючи неперевинованих письменників, вчених, духовних осіб. Як вони ставились до всіх лозунгів та інтелектуальної продукції 60-х, легко збагнути.

Але ширше за все радянська людина збереглася в селянстві — завдяки кріпосній прив'язаності до міста та слабкому розвитку мас-медіа. Між іншим, перші твори «селюків» були цікаві саме тим, що змальовували людей, скандально неперевинованих (Іван Африканич). Цей запасник людей, не втягнутих до радянської пайдеї, зник саме завдяки хрущовській відміні паспортного режиму, і не раптом.

Далі. У 60-ті роки ще можна було почути російську мову, а не новомову різних типів: казенну, інтелігентну та ін. Не тільки просторіччя, міське та сільське, але й діалекти. Мова освічених верств (старі університетські викладачі, перекладачі).

Речі. Бродський чудово пригадав трофейні речі свого дитинства — і це повідомлення про інший світ, яке вони несли. Були й інші, місцеві речі — як не дивно, сімейні, що пережили війни, евакуації, Торгсіни. Були старі книги з іншою орфографією, були прикраси, ложки, скрині, коробочки... які вони були! На мій погляд, цікавіші за трофейні. І як вони розповідали про інший світ... Багато цих речей зникло на помийках після «бійки з міщанством» шістдесятих років.

Далі. Щоб не склалося враження, що мова йде тільки про збереження «грунтових» традицій. Залишалася і міцна європейська освіченість, яка в подальшому вже не поширювалася: її носії не потребували такого гіда по Європі, як Еренбург (і можна уявити, як виглядали просвітницькі акції останнього в очах, скажімо, проф. А.Ф.Лосєва). Американське західництво шістдесятників повинно було поставати перед традиційною інтелігенцією чимось на зразок того, як ми тепер бачимо західний бум «нових руських».

Ніколи не переривалась (дивно нагадувати!) і церковна традиція (та інші релігійні рухи, баптисти та ін., але про них я мало знаю). Серед тих, хто не йшов з Церкви, можна було зустріти зовсім інших людей, ніж зараз, умовно кажучи, ліберального або гуманістичного православ'я, що продовжувало традиції початку століття і Собору 17 року. Такого душевного ладу люди були не тільки в Парижі та Лондоні, але у СРСР. Можна пригадати С.І. Фуделя, світських черниць, про монашество та схимонашество яких дізнавались тільки на їхніх похоронах.

Всі ці — та інші, не згадані мною — вияви незнищенної традиції не мали офіційного голосу у 60-ті. Деякі та фрагментарні публікації Ахматової... Пізніше витягнений із забуття Бахтін... Майстерні Фалька та Фаворського... Уроки Г.Нейгауза... Лекції та концерти М.В.Юдіної... Арсеній Тарковський, М.Петрових... Саме їх любили, до них ішли молоді люди, у них збирались учитися ті, хто складав андерграунд наступного десятиліття.

Нарешті, справа не в одній традиції. З'єднатися з настроєм шістдесятництва заважав індивідуальний характер: не всі народжуються сангвініками, а це була сцена для сангвініків. Любителі самоти мали змогу і без учителів відкрити для себе хоча б те, що завжди було досяжним: Жуковського або Шекспіра. А одна книга, уважно прочитана — достатній камертон для оцінки решти. І не «Хемінгуей допомагав нам зрозуміти Чехова», як сказано у Вайля, зовсім навпаки: Чехов виявляв міру Хемінгуея. Я просто не можу зрозуміти (так само, як гімни кукурудзі на півночі), як можна було не здогадатися про те, що теми Толстого та Достоевського пов'язані з «одвічними питаннями».

Ми знаємо про розмови між сталіністами та леніністами — але у яких стосунках були передові шістдесятники з цими позарежимними та мовчазними людьми, яких було немало? Скоріш за все, ні в яких. І залишилися ні в яких, за свідоцтвом нової книги.

Ця книга про шістдесяті продовжує лінію опису підрядянського життя, яке можна назвати тоталітаризацією тоталітаризму. Моя пам'ять каже мені

про те, що аж до останніх років розвинутого соціалізму, коли лозунг «Партія і народ єдині» став майже цілком правдивим і нова спільнота радянських людей сформувалась, залишивши поза бортом прикінечних відщепенців, — аж до цих років тотальність тоталітаризму перебільшується. Окрім радянських та антирадянських громадян, у нашій країні жили позарежимні люди, чийх слів та життя не помічали. Ця мовчанка щодо них продовжується й досі.

О.А.Сєдакова

Шрейдер Ю.А. Этика. Введение в предмет. — М.: Текст, 1998. — 272 с.

Шанувальники етичної думки мають відзначити появу цікавої, інтелігентної книги, що гідно репрезентує як основну проблематику науки етики, так і, наважуся сказати, самий дух і стиль етичного спрямування життя. Значення праці Юлія Шрейдера важко обмежити рамками суто навчальної літератури; за своїм жанром це справді «Введение» до предмету — у розумінні не «вступу» як чогось початкового, а саме «введення» до суті етичних справ. Той, хто з увагою читає такі книжки, вже має підстави почувати себе немовби всередині етичного дискурсу, у творчій і напруженій атмосфері останнього.

З перших сторінок «Етика» Шрейдера викликає почуття поваги незвичним на сьогодні поєднанням справжньої глибинної толерантності з непохитною визначеністю світоглядних позицій автора. Ю. Шрейдер декларує свою «беззастережну прихильність до християнської етичної системи» (с. 8) — і далі впродовж усього викладу зберігає вірність обраному шляху вкупі з високим ступенем чутливості до найбільш парадоксальних явищ моральної культури сьогодення. Своєрідної гостроти авторському поглядові додає те, що християнська традиція подана у книзі з явним опертям на католицькі, томістські джерела; при цьому докладне висвітлення основоположень св. Томи Аквінського або папи Йоана Павла II сусидить з так само присутнім розглядом засад православних богословів і російських релігійних філософів ХХ ст. Окрім усього іншого, ця духовна відкритість автора, загалом зовсім не схильного до еклектики, розгортає перед російськомовним читачем ще досить малознайомі йому обриси томістської гуманітарно-етичної традиції, яку варто знати і розуміти, хоча б з огляду на потужність її впливу на європейську духовну культуру.

Відверто кажучи, була мить, коли авторові цих рядків видалася надміру далекою і чужою позиція Ю.Шрейдера, — це тоді, коли він натрапив на думку про те, що моральний вибір як такий за своєю суттю є вибором між абсолютним благом (єдиним *ex definitionem*) і благами неабсолютними, частковими, віддання переваги яким, власне, і позначає перехід суб'єкта на позиції морального зла (див. с. 36—43). Мені й досі здається, що такий підхід не охоплює весь драматизм морального вибору, всю напруженість ситуацій, що розкривають перед людиною реальну множинність суперечливих виявів добра й іманентну притягальність зла. І все ж, якщо вдуматися, — чи не підказує нам автор книги про-